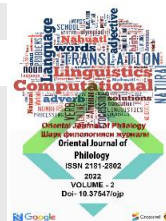

Oriental Journal of Philology**ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY**

journal homepage:

<http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about>**“TARJUMON TURKIY” – WRITTEN MONUMENT OF TURKIC PEOPLE*****Botir Sattarovich Jafarov****Professor, Doctor of Philological Science**Namangan State University**Namangan, Uzbekistan**E-mail: mega.botir@gmail.com***ABOUT ARTICLE****Key words:** Mamluks, Turkic language, manuscript, writing, Arabic, Turkman language, author, dictionary, sign.**Received:** 15.05.24**Accepted:** 17.05.24**Published:** 19.05.24**Abstract:** Among the Turkish manuscripts, the Tarjumon Turkish manuscript, which embodies the tradition of Turkish lexicography, published in the 14th century, created in the Arabic alphabet of the Turkic peoples and preserved today in the Leiden Library of the Netherlands, is described in this article.**“TARJUMON TURKIY” –TURKIY XALQLAR YOZMA OBIDASI*****Botir Sattarovich Jafarov****professor. f.f.d. (DSc)**Namangan davlat universiteti**Namangan, O‘zbekiston**E-mail: mega.botir@gmail.com***MAQOLA HAQIDA****Kalit so‘zlar:** Mamluklar davlati, turkiy til, qo‘lyozmasi, yozuv, arabcha, turkmancha, muallif, lug‘at, belgi.**Annotatsiya:** Turkiy qo‘lyozmalar ichida XIV asrda kitobat qilingan turkiy lug‘atchilik an‘anasini o‘zida mujassam etgan, turkiy xalqlarning arab alifbosida yaratilgan va bugungi kunda Gollandiyaning Leyden kutubxonasida saqlanayotgan “Tarjumon turkiy” qo‘lyozmasining tili va yozuvining o‘ziga xos xususiyatlari ushbu maqolada bayon qilingan.**«ТАРЖУМОН ТУРКИЙ» – ПИСЬМЕННЫЙ ПАМЯТНИК ТУРЕЦКОГО НАРОДА*****Ботир Саттарович Джафаров****Профессор, доктор филологических наук**Наманганского государственного университета**Наманган, Узбекистан**E-mail: mega.botir@gmail.com*

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Мамлюки, тюркский язык, рукопись, письменность, арабский язык, туркманский язык, автор, словарь, знак.

Аннотация: Среди турецких рукописей уникальными особенностями языка и письма является рукопись «Тарджумон туркий», воплощающая традицию турецкой лексикографии, изданная в XIV веке, созданная на арабском алфавите тюркских народов и сохранившаяся сегодня в Лейденская библиотека Нидерландов описана в этой статье.

KIRISH

Qadimgi turk yodnomalarining yirik namunalari adabiy til nuqtayi nazaridan qaralsa, ularning bir nechta turkiy lahjalarni o'z ichiga olgan adabiy tilda yozilgani ma'lum bo'ladi. Bu yozma adabiy til ko'pgina turkiy qabilalar uchun umumiy bo'lgan og'zaki adabiy til asosida vujudga kelgan.

Turkiy tillarning taraqqiy etish jarayoni ba'zi davrlarda anchayin tezlashgan bo'lsa, ba'zi davrlarga kelib bu jarayon bir oz sekinlashgani tarixiy manbalardan barchamizga ma'lum.

Turkiy xalqlar yashaydigan hududlarning tashkil topishi va barqarorlashuvi meloddan avvalgi birinchi minglillikdan boshlab turli tarixiy davrlarga tegishli. Bunday uzoq davr mobaynida turkiy tillarni hududiy til birligidagi qo'shni turkiy tillar bilan ham, boshqa qardosh bo'lmagan tillar bilan ham yaqin aloqada bo'lishi natijasida bir qancha umumiy fonetik, leksik hamda grammatik xususiyatlarga ega bo'lganini ko'rsatadi.

“Tarjumon turkiy” qo'lyozmasi tili va yozuvi haqida gap ketganda avvalambor lug'atning tuzilishiga oid tarixiy materiallarga murojat qilish eng to'g'ri va oqilona yechim ekanligidan dalolat beradi.

Mamluklar davlatida, ya'ni 1250-yildan 1517-yillargachabo'lgan davrda turk sultonlarini taxt egasi sifatida yurtga egalik qilganliklari o'z-o'zidan turkiy tilga bo'lgan e'tiborni yuksak darajaga olib chiqdi. Bu davrga kelib arab, fors va ajam deb ataluvchi xalqlarning turkiy tilni o'rganishi uchun bir qancha grammatik asarlar va lug'atlar va ularning tarkibida turli qo'llanmalarni yaratish katta ehtimol bilan zamon talabiga aylanib ulgurdi. O'sha davrdagi ajamliklarga turkiy, ya'ni qipchoq tilini o'rgatish uchun yozilgan asarlardan biri “Kitob-i majmu-i tarjumon-i turkiy va ajamiy va mug'aliy va farsiy”dir.

Kitob turkiy va mo'g'ul tillariga bag'ishlangan bo'limlardan tuzilgan. Uning ikkinchi bo'limi mo'g'ulcha-forscha va arabcha-mo'g'ulcha so'zlikdir. Kitobga mo'g'ulcha-forscha so'zlikning kiritilganligi bejiz emas. Xulagular davrida Eronda mo'g'ul tilini o'rganishga zarurat tug'ilgan ko'rinadi, shundan kelib chiqib lug'atga mo'g'ulcha so'zlik ham kiritilgan.

ASOSIY QISM

Qo‘lyozma muallifi obidaning kirish qismida turkiy tilning tovush o‘zgarishlari to‘g‘risida fikr yurita turib: “Bilgilki, asl turkiy-qipchoq tili sakkiztaharfdan xolidir. Ular: ط, ح, خ, ض, ظ. Agar biror so‘z shu harflardan qay birini o‘z ichiga olganini payqasang . ع, ف, ه. bilginki u asl turkiy bo‘lmay, boshqa. tildan olingan so‘z bo‘ladi Men asl turkiy til bilan turkman tili orasidagi farqni va hozir xalq orasida fors va boshqa tillardan olingan so‘zlarni belgi ”ladim – deb yozadi.

Asar arab grammatik an‘anasi bo‘yicha tuzilgan: fasllarda arabcha so‘z va unga turkiy ekvivalent beriladi. Faqat yigirma ikkinchi faslda oldin turkiy so‘z, undan keyin uning arabcha izohi keltirilgan. Turkiy so‘zlarni to‘g‘ri o‘qish uchun diakritik belgilar keng ishlatilgan.

Lug‘atda, asosan, turkiy so‘zlar berilgan bo‘lib orada o‘zlashgan so‘zlar ham berilganligini kuzatishimiz mumkin ammo, uning qaysi tildan o‘zlashganiga ishora etiladi. Masalan:

“kemi – kema, buni kārāp deb ham yuritiladi, bunisi rumchadir”.

“ačquç – kalit, kälit ham deyiladi, asli forsha kalid so‘zidan olingan”.

“devār – devor. Bu so‘z forschadir”.

“dānišmand – donishmand bu so‘z turkmancha bo‘lib, forschadan olingan”.

So‘zlar izohlanganda, o‘rni bilan, ularning sinonimlari, fonetik variantlari hamda dialektlarda qanday atalishi ham keltiriladi.

Masalan:

“qapu” – eshik; buni ešik ham deyiladi; to‘sin”.

“yava” – piyoz, buni soğan ham deyiladi, keyingisi mashhurroq.”.

“buday” – bug‘doy, buni buğday ham deyiladi”.

“börü” – bo‘ri, buni qurt ham deyiladi, turkmancha; (buning ikkinchi ma‘nosi) qurt [ya‘ni hashorat]”.

Yoki qoraqush so‘ziga shunday izoh berilgan:

“qaraquş” – burgut, ya‘ni qoraqush demakdir, buni turkmanchada tawşançil ham deyiladi.

Bu qush ko‘proq quyon ovlab yegani uchun shunday ataladi”.

“tal” – tol, buni söğüt ham deyiladi, keyingisi turkmancha”.

“özän – o‘zan, irmoq. Buni yırmaq ham deyiladi, bunisi turkmancha”.

Lug‘atda so‘zlar izohlanganda, o‘rni bilan, ularning fonetik shakllari, qanday talaffuz etilishiga ham ayricha urg‘u beriladi. Masalan:

“yağmur” – yomg‘ir; yağmur ham deyiladi; bunisi turkmancha”.

“dağiq” – tovuq; daquq ham deyiladi, bunisi turkmancha”.

Lugʻatda koʻp maʼnoli yoki omonim soʻzlarga alohida eʼtibor qaratilgan; muallif bunday soʻzlar anglatgan maʼnolarni toʻliq keltiradi. Masalan:

“kök” – bu osmon, koʻk rang; jins; asl; tiniq suq demak”.

“yar” – jar yoqasi, jar; soʻlak; bir narsani yorib ajratishni istab buyurganingda ham shunday deyiladi”.

“ot” – oʻt, koʻkat; olov; dori-darmon; sharm-hayoga ham aytiladi”.

“qoyun” – umuman qoʻy; inson qoʻyni va qoʻltigʻini ham ifodalaydi”.

“bor” – may; shaharlarda matolarning ustiga surtiladigan bir turli oq kesak, boʻr”.

“qaş” – qosh; uzukning koʻzi; past, uzunasiga choʻzilgan togʻ choʻqqisi”.

Arablar uchun tanish boʻlmagan tushunchalarga keng izoh beriladi. Masalan:

“çaqir” – bu ham may, moʻgʻulcha. Ularda yana boshqa ichimlik borki, u qamishning boshogʻiga oʻxshash oʻsimlikni eritilgan asalga qoʻshib achitishdan hosil boʻladi. Uning nomi qumlaقدir. Bu ichimlik mast qilishda uzum sharbatiga qaraganda oʻtkirroقدir va shuning uchun uni afzal koʻradilar. Ularda yana xurmo va boshqa narsalardan tayyorlanadigan, arablarning mizriga oʻxshagan ichimlik ham bor, uni bözä deb ham ataydilar”.

Yodgorlik bitilgan joyda turkiy xalqlarning bir qancha xalqlari masalan, qipchoq, oʻgʻiz, turkmanlar yashaganligi sababli qoʻlyozmada ushbu xalqlarning til xususiyatlari oʻz ifodasini topgan. Muallif qoʻlyozmadakoʻproq qipchoq tiliga eʼtibor berganini eʼtirof etadi. Yuqorida aytib oʻtganimizdek, obidaning lugʻat qismida yoʻl-yoʻlakay oʻgʻiz va turkman tiliga oid leksik qatlamlar shahrlab ketiladi. Muallif qipchoq, oʻgʻiz, turkman tili va lahjalari oʻrtasidagi fonetik farqlarni koʻrsatishga harakat qilgan. Fonetik oʻzgarishlar ichida singarmonizm qonunining boʻzilishi alohida misollar yordamida koʻrsatib ketadi.

Qoʻlyozmaning turkiy qismi arab grammatik anʼanalariga asoslangan holda tuzilgan boʻlib, avval arabcha soʻz va undan soʻng mazkur soʻzning turkiycha muqobili beriladi. Ushbu qoida faqatgina qoʻlyozmaning birinchi qismi yigirma ikkinchi faslida buzilgan boʻlib, yuqoridagi faslda avval turkiy soʻz undan soʻng esa ushbu soʻzning arabcha izohi keltirilgan.

Qoʻlyozma muallifini turkiy soʻzlarning fonetikasi oid qaydlari diqqatimizni tortdi.

Masalan: **adım** (qadam)22b; – bu soʻzdagi arabcha qattiq “د” tovushi “ت” tovushiga oʻxshash talaffuz etiladi.

dagi(tagʻin, yana) 61a; – bu soʻzdagi “د” tovushi “ت” tovushiga oʻxshash talaffuz etiladi.

äv(uy, xotira, tushuncha) 22b; – bu soʻzdagi “ق” tovushi “ك” tovushiga oʻxshash talaffuz etiladi.

sok(soʻkmoq, haqorat qilmoq) 42a;bu soʻzdagi “ق” tovushi “ك” tovushiga oʻxshash talaffuz etiladi.

Ustiga uch nuqta qo‘yiladigan “ش” tovushi “ج” tovushiga o‘xshash talaffuz etiladi.

Masalan: **çavlı** 18b; **çekmān** 18a; **çıpçuq** 11a; **çıkanak** 21b; **çuz** 20a kabi.

Ustiga uch nuqta qo‘yilgan “غ” tovushi “ك” va “ك” tovushi o‘rtasidagi “η” sonor tovushi tarzida talaffuz etiladi. Masalan: öñü - o‘zga, boshqa 59b; saña – senga 51b; altinizada – ostingizda 52a; anlik – xotin-qizlar yuziga suradigan qizil bo‘yoq, upa-elik 17a. Qo‘lyozmada yuqorida aytilgan qoidaga xattotning e‘tiborsizligi tufayli rioya qilinmagan holatlarni, ya‘ni nuqtalarni tushirib qoldirilganini maña – menga 51b; muña – bunga 51b; kengl – ko‘ngil 20b kabi so‘zlar misolida ko‘rishimiz mumkin.

Qo‘lyozmada ba‘zi so‘zlarning fonetik o‘zgarishlarga uchragan shakllari muallif tomonidan tuzatilgan shakli berib ketilganligi ko‘rishimiz mumkin. Masalan: **Bozguş** to‘g‘risi **Bozquş** (atoqli ot) 10b; **Hutluba** to‘g‘risi **Qutluba** (atoqli ot) 31a; **Mācihān** to‘g‘risi **Māhcihān** (atoqli ot) 32a; kabi.

Muallif qo‘lyozmaning lug‘at qismida so‘zlarning turli shakllarini qo‘llanishi haqida ham ma‘lumot berib ketadi. Masalan: **buday//boğday** – bug‘doy10a; **bürä//bürçä**– burga 12b; **yoğurğan//yorğan** – ko‘rpa18a; **oğlan//olan** – o‘g‘il bola26a; **sıçan//sıçqan** – sichqon 12a; **qazğan//qazan** – mis qozon18b; **kısqa//kısa** – qisqa27a; **koçkar//koç** – qo‘chqor 15b; **kölegä//köläk** – ko‘langa (soya)8a; **öpka//öykän** – o‘pka22b; kabi.

Ba‘zi o‘rinlarda so‘zlarning kelib chiqishi, etimologiyasini to‘g‘risida qaydlarni keltirib o‘tadi. Masalan: **tepkic** – tepki (tepidadigan asbob), oyoq bilan turtish ma‘nosidagi so‘zdan olingan 14b; **toqurıçı** – to‘quvchi, to‘qish va taroqning taqillashidan olingan25b; **çetläyik** – pista va funduq kabi barsa chaqidadigan narsalar, chaqilgan vaqtda chiqadigan tovushga taqlid qilib olingan 8b; **qaşāğū** – qashlag‘ich, qashimoq fe‘lidan olingan27a; kabi.

Qo‘lyozma muallifi ba‘zi so‘zlarni tarqalish va ishlatilish manzillarini ko‘rsatib berishga harakat qilgan. Uning ayrim so‘zlarni bu yerda hech kim bilmasligini faqatgina shaharlardagina ma‘lumdir, deb ta‘kidlashi ushbuso‘zlarni tarqalish areallaridan yaxshi habardor ekanligini ko‘rsatadi. Muallif arab tilidan turkiy tilga yoki aksincha turkiy tildan arab tiliga o‘zlashib ketgan so‘zlarni izohlab o‘tirmay ularni “bu so‘z ma‘lum” iborasi bilan berib ketganligini “‘attābi” – material turi 20a; “kadış” – aravaga qo‘shiladigan yuk tashuvchi ot 13a; “sis” – quyuq tuman rangli ot 5a; “sac” – temir tova18b; “sultān” – sulton 24b; “suñkur” – shunqor 10-3; “çal” – burul, bo‘z (otning rangi) 14a; “kobuz” – qo‘biz26a; kabi so‘zlar misolida ko‘rishimiz mumkin.

Muallif qo‘lyozmada ko‘proq og‘zaki shaklda avom xalq foydalanadigan va “asl qipchoq tili”ga e‘tibor qaratganligini ta‘kidlaydi. U qipchoq tiliga boshqa tillardan o‘zlashgan bir qancha so‘zlarga belgi (pometa)lar keltiradi. Bu kabi pometili so‘zlar turkmanchadan o‘zlangan so‘zlar 98 tani, forschadan o‘zlashgan so‘zlar 31 tani, turkmancha va forschadan o‘zlashgan so‘zlar 13 tani, arabchadan o‘zlashgan so‘zlar 1 tani, rumchadan o‘zlashgan so‘zlar 1 tani, mo‘g‘ulchadan o‘zlashgan so‘zlar 1 tani tashkil etadi.

Turkmancha belgili soʻzlar quyidagilar: **abru** – aqilli 28a, **ay** – oʻroq 25a, **ayva** – behi 8a, **armut** – nok 7-15, **ürgil** – tanlamoq 37b, **yağmur** – yomgʻir 5b, **yıldırım** – chaqmoq 5b, **üyük** – tepalik 7a, **yırmaq** – koʻl 7a, **käçüt** – butoq 7b, **sık** – kichik 7b, **yaprak** – yaproq 8a, **kölegä** – koʻlanka 8a, **zerdälü** – oʻrik 8a, **nar** – anor 8b, **ķavaķ** – terak 8b, **ķavın** – qovun 9a, **ķeşür** – sabzi 9a, tamu – jahannam 9b, **ķartal** – burgut 10b, **tavşançıl** – yirtqich qush 10b, **yumurda** – tuxum 11a, **yavri** – joʻja 11b, **çekirkä** – chirirtka 11b, **ķurt** – boʻri 11b, **tavşan** – quyon 11b, **ilik** – kiyik 11b, **enük** – kuchik 12a, **sıçan** – sichqon 12a, ķarınca – chumoli 12a, gulab – gulob (atirgul suvidan olingan shirin ichimlik) 9b, daquq – tovuq 9b, dudaq – lab 19b, it©k – it bolasi (kuchuk) 12b, käch©t – kechik, kequv (daryoning sayoz joyi) 7a kabi.

Turkmancha, forsha belgili soʻzlar quyidagilar: **alu** – olxoʻri 8a, **dānışmānd** – donishmand 24a, **cūlāh** – toʻquvchi 25b, **cömerd** – saxiy 27a, **zardalu** – oʻrik 8b, **ziyan** – ziyon, **yutqaziq** 29a, **kehel** – dangasa 28a, **kilim** – chakmon 18a, **qali** – gilam 17b, **xamri** – toʻq qizil 32a, **xirman** – xirmon 10b, **xorus** – soʻroz 11b. Bundan tashqari ushbu oʻrinda azbar tut – yodlamoq 36a qoʻshma feʻli ham turkmancha forschadan olingan deb koʻrsatilgan.

Forscha belgili soʻzlar qoʻyidagilar: **avraz** – xalajoy arvaz 6-10, **anar** – anor 7-20, **axur** – oxir, **molxona** 6-7, **bağ** – bogʻ 8-20, **badam** – bodom, **Gulbahar** – ayollarning ismi 30-19, **divar** – devor 6-3, **dastarça** – dastroʻmol 6-2, **namaz** – nomoz, **ibodat** 41-12, **nişan** – nishon, **belgi** 42-8, **Payğāambar** – paygʻambar 3-15, **saray** – saroy 6-2, **tazi** – arab chopqir oti 12-6, **feriştä** – farishta 3-15, **xurma** – xurmo 8-2, **shah ballut** – kashtan 8-5, **şähär** – shahar 6-13, **shorba** – shoʻrva 15-15 v.b.

Qoʻlyozmada baʻzi soʻzlar ikki xil yozilgan, yaʼni belgili boʻlib qolganligini guvohi boʻlishimiz mumkin. Masalan: *dost* – *doʻst* soʻzi qoʻlyozmaning 26 sahifasi 12 satrida forsha soʻz deb berilgan boʻlsa, 32 sahifaning 10 satrida *dost* – *doʻst* soʻzi turkmancha boʻlib fors tilidan olingan deb koʻrsatilgan.

XULOSA

Asarda baʻzi soʻzlar oʻzaro qiyoslanib ularning biriga nisbatan bu bir lahjaga oid soʻz deb koʻrsatilganini koʻrishimiz mumkin. Masalan: *yalan* – *yolgʻon* 27-5, “*ør©kka*” nisbatan; *ugʻan* – *alloh*, *tangri* 3-14, *təħriga* nisbatan; *alыр* – *xachir* 12-11, *qatırga* nisbatan; *qыraq* – *achchiq* 27-10 iborasi *achыga* nisbatan; *qur* – *ziyon*, *yutqaziq* 28-2, *zayanga* nisbatan; *ogʻas* – *siyohdon* 23-8, *dəvitga* nisbatan; *tigʻa* – *togʻa* 31-20, *tayga* nisbatan. Bundan tashqari, muallif *Aybek*, *Sançar*, *Aķķuş*, *Balaban*, *Bekbars*, *Keykeldi*, *Aytoğdı*, *Kündoğdı*, *Aytemür*, *Bektemir*, *Қуştөmir*, *Altunħatun*, *Kümüşħatun*, *Ayħatun*, *Künħatun*, *Қutlu*, *Tatlu*. kabi atoqli otlarni lahja deb belgilab qoʻrsatadi.

Bir necha oʻrinda masalan, 27 sahifaning 8 satrida arabcha soʻzga turkiy ekvivalent tushirib qoldirilganligini va aksincha 28 sahifaning 6 satrida turkcha soʻzga arabcha izoh berilmaganligini koʻrishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – 4 с.
2. Баскаков Н.А Введение в изучение тюркских языков,. Москва, Высшая школа 1969. – 17 с.
3. Гаркавец А.Н. Китаб-и Маджму‘-и Тарджуман-и Турки ва ‘Аджами ва Мугали ва Фарси. – Алматы: Баур, 2019.
4. Жафаров Б. “Кодекс куманикус – туркий халқлар ёзма обидаси” Автореф. (PhD). дисс. – Тошкент, 2017.
5. Жафаров Б. “Кодекс куманикус” ва “Таржумон туркий” кўлёмаларининг қиёсий таҳлили: Филология фанлари доктори (DSc) дисс. автореф. – Наманган, 2023.
6. Жафаров Б. “Таржумон туркий” кўлёмасининг топилиши ва ўрганилиш тарихи // НамДУ илмий ахборотномаси. – Наманган, 2022 №10. –Б. 290-296.
7. Жафаров Б. Таржумон туркий ва ажамий ва мўғулий ва форсий кўлёмаси хусусида // НамДУ ахборотномаси. – Наманган, 2021. № 11. – Б. 354-358.
8. Содиқов Қ. Тарихий лексикография. – Тошкент. 2011. – Б. 26.